

המרכיבים והיסודות העבריים
בלשונותם של יהודי צפון אפריקה עיון
לשוני

التركيب والأسس العبرية في لغات يهود شمال أفريقيا
دراسة لغوية

الأستاذ المساعد

سعد عبد السادة صباح شمخي

جامعة بغداد / كلية اللغات / قسم اللغة العبرية

The Hebrew Component and Ingredients in the
languages of North African Jews A Linguistic
Study

Assistant Professor

Saad Abdulsada Sabah Shamkhi

saadabdsadaa74@colang.uobaghdad.edu.iq

הנאמר מן יתור לן יהודי למ יصولו אל שمال أفريقيا الا بعد قيام الحضارة في هذه البقعة من العالم، وهناك من يرى خلاف ذلك ، خصوصا الباحثين اليهود . ومن رحم هذه الأجواء ولدت لغة أدبية جديدة ، لغة عربية مكتوبة بأحرف عبرية . ويبدو أن يهود شمال إفريقيا كانوا مجزأين للغاية حتى في البلد الواحد ، تختلف اللغة والعادات من مدينة إلى أخرى. وعليه جاءت هذه الدراسة اللغوية للغات اليهود في شمال أفريقيا من الجوانب الصرفية والدلالية والصوتية والنحوية بالإستناد الى لغة الدين في العبادات والطقوس ولغة الشارع في التعامل اليومي . كلمات مفتاحية : لغات اليهود ، عبرية يهود تونس ، عبرية يهود الجزائر ، عبرية يهود المغرب ، عبرية يهود ليبيا .

Abstract

Some say that the Jews did not come to North Africa only after the establishment of civilization in this part of the world, and some think otherwise, especially the Jewish scholars . Thus, this linguistic study of the languages of North African Jews came from a study of the morphological, semantic, phonological, syntactic, and lexical aspects, and a statement of the most important linguistic characteristics of these language.

Keywords : The Jewish Languages , Hebrew of Algerian Jews , Hebrew of Tunisian Jews, Hebrew of Moroccan Jews, Hebrew of Libyan Jews .

המרכיבים והיסודות העבריים בלשונותם של יהודי צפון אפריקה
עיון לשוני

מחקר לפרופ' עוזר

סעד עבד אלסאדה סבאח שמכי

הקדמה

יש מי אומר שהיהודים לא הגיעו לצפון אפריקה רק לאחר כינונה של הציוויליזציה בחלק זה של העולם, ויש כאלה שחושבים אחרת, במיוחד החוקרים היהודים, מכיוון שהם רואים שנוכחות היהודים שם הייתה למעשה חלק בלתי נפרד מהתפתחות הציוויליזציה בצפון אפריקה (Hirschberg, 1974, p.17).

ואם החוקרים לא הצליחו לקבוע את תאריך הגעתם המדויק של היהודים לצפון אפריקה - אולי נוכל להעריך את הנגיעות היהודיות הפשוטות באזור זה העשיר בהיסטוריה ובתרבות. אולם הגעתו של האיסלאם תרמה למעשה לשיפור תנאי החיים של היהודים, שהידרדרו משמעותית תחת השלטון הביזנטי (Carlen, 2010, p.vii).

הבאים החדשים המנצחים סמכו על אנשי הספר שישמרו וינהלו את עריהם. יהודי צפון אפריקה חושפים את יכולת ההסתגלות שלהם, וזו תחילתה של היסטוריה ארוכה השזורה בסחר, שינויים תרבותיים וכתבים. מתוך אווירה זו נולדה שפה ספרותית חדשה, שפה ערבית שנכתבה באותיות עבריות, שהיא יותר מסתם כלי. זוהי פילוסופיה, מדע ותבנית רוחנית שתהווה במשך זמן רב מאוד את הגרעין הדתי והאינטלקטואלי של יהודי צפון אפריקה. למעשה, היסטוריה זו מתמקדת לא רק בשורשים של יהודים ספרדים אלא גם בשורשים של כל היהודים שבאותה תקופה התרכזו סביב הים התיכון (Mendelssohn, 1920, p.33-60).

על גווניהם השונים נראה שהיהודי צפון אפריקה היו מקוטעים מאוד. אפילו במדינה אחת השפה והמנהגים שונים מעיר לעיר. איפה ששפתם וחייהם של יהודי תוניסיה שונים מזו של ספקס, ושפתם וחייהם של יהודי מקנס שונים מזו של רבאט. כמו כן, היהודים באלג'יר או בטלמסן נבדלים בשפתם ובהייהם מאלה שבטריפולי ובמקומות אחרים (Stokes, 2009, p.77-80).

היו בקהילות יהודיות קדומות אלה חוקרי דקדוק, גיאוגרפים ופילוסופים, בהם משה בן מימון (הרמב"ם), שהתגורר בפאס בין השנים 1159-1165, בנוסף למטיילים, רופאים, משוררים, כותבי סיפורים, תלמודים, חוקרים ורבנים (Bridger, 1976, p.488).

צפון אפריקה מסומנת כיום בדרך כלל בשמה הערבי: המגרב הערבי. המגרב כולל את מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה, ולעיתים לוב ומצרים. עם זאת, מחקר זה מתייחס רק לשפות היהודיות של יהודי מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב (Carlen, 2010, p. XIV).

לפיכך, בא המחקר הלשוני הזה של שפות יהודי צפון אפריקה במרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב מתוך עיון הצדדים המורפולוגיים, הסמנטיים, הפונולוגיים, התחביריים והלקסיקליים, והצהרת המאפיינים הלשוניים החשובים ביותר של שפות אלה בהסתמכות על השפה הדתית בפולחן ובטקסים ושפת הרחוב בהתנהלות היומיומית.

חשיבות המחקר

הבהרת הפנים המעשיים הכמעט-נסתרים הנוגעים בצדדי ההשתמשות הלשונית של יהודי צפון אפריקה מבחינה פונולוגית, סמנטית, תחבירית, מורפולוגית ולקסיקלית של המרכיבים והיסודות העבריים.

השערות המחקר

1- הלשונות של יהודי צפון אפריקה דומות באופן כללי, אך שונות באופן פרטי בהסתמכות על השינוי של כל קהילה בתרבות ובאורחי החיים.

2- המרכיבים והיסודות העבריים בלשונות אלו הם התכונה הניכרת המאפיינת את היהודים מבחינה לשונית מהסביבה הערבית והברברית.

שיטת המחקר

היא שיטה דיסקרפטיבית-אנליטית בהסתמכות על כל מה שניתחנו וטיפלנו במילים, במשפטים, בצלילים ובצירופים העבריים שבאו בפה של היהודים בצפון אפריקה.

מטרות המחקר

הגשת צורה מקובלת במידת הניתן על האווירים הלשוניים שעוברים על דרכי ההשתמשיות המעשיות של יהודי צפון אפריקה
קורפוס המחקר
הקורפוס כולל את העיונים, המאמרים והלקסיקונים של לשונות היהודים הצפון-אפריקניים שהכילו כל הנושאים המתעניינים בדבר זה.

מבנה המחקר

מחקר זה נחלק להקדמה וחמשה צירים, ובסוף המסקנות, ואלה הם צירי המחקר:

1. הצדדים המורפולוגיים
2. הצדדים הסמנטיים
3. הצדדים הפונולוגיים
4. הצדדים התחביריים
5. הצדדים הלכסיקליים

1. הצורות הלשוניות של המרכיבים והיסודות העבריים בלשונם של יהודי צפון אפריקה

אפשר לבחון המרכיבים והיסודות העבריים בלשונות יהודיות אלו בקרב היהודים החיים בצפון אפריקה לכמה צדדים לשוניים עיקריים שהם:

- א- הצדדים המורפולוגיים: צדדים אלה הם הכרוכים במבנה המילים, אופן היווצרותן וקשרן עם מילים אחרות באותה שפה. היא מנתחת את המילים וחלקי המילים כגון הבנינים, שורשי המילים, תחליות וסיומות. המורפולוגיה מתעניינת גם בחלקי דיבור, אינטונציה, והדרכים בהקשר שאפשר לשנות את ההגייה והמשמעות של מילה (Ravid, 2012, p.13).
- ב- הצדדים הסמנטיים: הם הנוגעים במשמעות של המילים והביטויים בשפה, מבחינים בין המסמן לבין מה שמסומן באמצעו ומבדילים גם בין המשמעות הדנוטטיבית לבין המשמעות הקונוטטיבית (Palmer, 1981, p.1).
- ג- הצדדים הפונולוגיים: הם הקשורים בדרכי הארגון השיטתי של הצלילים בשפה או בדיאליקט, וגם מתייחסים למערכת הקול של כל מגוון בשפה או דיאליקט (Davenport, 2013, p.2).
- ד- הצדדים התחביריים: הם המתייחסים בדרכי השתלבות המילים והמורפמות ויצירתן ליחידות גדולות יותר כגון משפטים וצירופי לשון (Freidin, 2012, p.22).
- ה- הצדדים הלכסיקליים: הם הקשורים בקביעת אוצר המילים של השפה, וגם משמעותה הכללית בכלל, משמעותה הלכסיקלית בפרט וסיווג מילים אלו (Andrews, 2016, p.4-3).

1.1. הצדדים המורפולוגיים

בלשון יהודי מרוקו כמה וכמה סימנים בתצורה מלמדים על התאזרחותם של שמות העצם העבריים בערבית המדוברת:

א. סימן היידוע הערבי (al) או בלבד (l) הוא היידוע היחיד, המשמש בשמות העצם והתארים העבריים: לִבְרִזֵּל Ibarzil; וכן לְמִתּוֹק lmatok; שַׁבָּת ssabbat; רַחֲמָנוֹת irahmanot ועוד כהנה. רק בצירופי סמיכות שסומכם מיועד נשארה ה' הידיעה העברית, שכן אלה נתפסו כמלה אחת: חול המועד, אבי הבן, סם המות. ואף אלה באים לעתים, כמצופה, ביידוע ערבי: לאבי הבן - labihabbbin.

ב. בשמות רבים נוצרה צורה מוקטנת על דרך הערבית: סִדּוּר - soddor (במקומות רבים משמשת התיבה גם בהוראת "ספר") ובהקטנה - "sdidr" "סידור או ספר קטן"; סִפֵּר - sifr ("ספר - תורה") ; swifr ; סִכָּה - səkka או səkka , ובהקטנה skika טיטוס - tiṭos - "רשע גדול" ובהקטנה twiṭs.

ג. שמות רבים משמשת בהם צורת הריבוי השבור: לוֹלֶב - lwaləb וברבים (lulabim) ; סִדּוּר - soddor הריבוי הוא sdader ; סִפֵּר , וברבים syafir וגם סִפְרִים sfarim (בר-אשר, 1978, עמ' 172-173). בלשון יהודי תוניסיה, כדוגמאות על תורת הצורות:

- הפועל גמל gammol משמעו "לברך ברכת הגומל";
- הפועל גלווד galwad הוא משורש תנייני שנגזר משם העצם גלות (בחילוף ת-ד) ומשמעו 'התייסר' או 'הוזנח';
- תנחש tnohos הוא פועל מרובע שנגזר משם הפעולה ניחוש והוראתו "חש ברע";
- הפועל תרדם tardam ן גם הוא משורש תנייני ונגזר כנראה משם העצם תרדמה ומובנו "יָשָׁן". (תדגי, 2008, עמ' 483)

רוב קהילות תוניסיה נטו להטות את השורשים העבריים בבניינים הערביים המקבילים לנטייתם הרגילה בעברית. כך למשל השורשים קדיש, טמ"א, כש"ף. סד"ר ושבי"ת נוטים בפי הכול בבניין השני, ואילו השורשים גז"ר, בד"ל, בד"ק ודו"ש - בבניין הראשון. נד"ב, קנ"א ועק"ש בבניין תפעל; נפט"ר, גלו"ד, מלש"ן, סוע"ד רשוח"ד יופיעו מרובעים (הנשקה, 2008, עמ' 680).

ויש שורשים שנטייתם מתפלגת בין הקהילות, זו מבכרת בניין אחר וחברתה את משנהו; אך בין כך ובין כך המשמעות אחת היא. כך מצאנו בשורש מצ"י: קהילות דרום המערבי נוטות אותו, ymše במזרח - ynaše או emoše ובדרום מזרח - ymošəf. וכן הוא בשורשים גו"ר וטב"ל, המשנים נטייתם מקהילה לקהילה. אולם, כאמור, רוב הפעלים המותכים נוטים בדרך זהה בכלל הקהילות, ואין בפעלים המועטים הללו כדי לשנות את התמונה הכללית. הפעלים העבריים מתחלקים בין שלושה בניינים עיקריים (הנשקה, 2008, עמ' 681).

גם אצלם השורש עק"ש, המתועד בבניינים פעל ותפעל, (qqəš t'əqqəš) והרווח בדיבורם של יהודי ג'רבה במובן להקשות עורף 'או' להתעקש, אינו בהכרח רכיב עברי כפי שקובעת המחברת, אף על פי שהוראתו קרובה לזו שבעברית. ההוכחה לכך היא שימושו הנפוץ בלהג של המוסלמים. דרך אגב, פועל זה מתועד במילונייהם של דו"ז, "של בוסיה ושל קולין" באותה משמעות (תדגי, 2008, עמ' 487-488).

כאן כמה מהשורשים העבריים שבפי יהודי תוניסיה, ובצדם השמות העבריים שבזיקה להם:

(בד"ל - הבדלה), (בד"ק - בדיקה), (בז"י - ביזיון), (גז"ר - גזרה), (גז"ר - גזר), (גמ"ל - גומל), (דקד"ק - דקדוק), (דריש - דרש / דרוש), (הבד"ל - הבדלה), (וד"ו - וידוי), (זמ"ן - זימון / הזמנה), (חונ"ף - חנפות / חנפיות), (חייב - חייב / חובה), (חל"ל - חילול שבת), (חל"ץ - חליצה), (חמ"ץ - חמץ), (חתיים - חתימה), (טב"ל - טבילה), (טה"ר - טהור טהרה), (סוע"ד - סעודה) (הנשקה, 2008, עמ' 683).

גם יש (פד"י - פדיון הבן, פדיון נפש); (פק"ד - פקידה); (צוב"ע - צבוע / צביעות); (עק"ש - עקשן / עיקשות); (צור"ר - צור / צוררות); (עי"ן - עיון); (פ"ט - פיוט); (בר-אשר, 1998, עמ' 40-42).

ועוד (ט"ל - טילת ידים); (טמ"א - טמא / טומאה); (טר"ף - טרף / טרפה / טרפות); (כ"ן - כוונה); (כע"ב - כעב); (כש"ף - כישוף / מכשף); (כש"ר - כשר / כשרות) (בר-אשר, 1998, עמ' 40-42);

יש גם ליי"ן - לך; ר' מוצ"י - מוציא; מוצ"ן - מוצין; מט"ל - מטילת ידיים; מי"ל - מילה / מוהל; מכ"ל - מאכל; מלש"ן - מלשין / מלשינות; מצ"י - מוציא; נב"א - נביא / נבואה; נדב"ב - נדבה; נד"י - נידה; נוח"ש - ש - נחוש; נט"ל - נטילת ידים; נגז"ר - גזרה; נפט"ר - פטירה; סד"ו - סדר; צער - צער, (הנשקה, 2008, עמ' 683); שפ"ע - שפע; שק"ר - שקר, שקרן: תק"ן - תיקון תקנה (בר-אשר, 1998, עמ' 43).

בצדה של דרך המלך, היינו שורשים עבריים המשוקעים בלשון הערבית, מצויה תופעה הפוכה - שורש ערבי שממוזג בבניין עברי. השורש lhif בהוראת 'התעטף' הופיע בבניין העברי התפעל, בצורה mætlahfin המסרן נקט תחילה את הצירוף מתלחפים בטלית, והוסיף לו בצדו את פירושו: mætlahfin kif l-`rbi li - ytlahaf (מתלחפים כמו שהערכי מתעטף). אף שבתחום הפועל מדובר לפי שעה בדוגמה אחת, נראה ממנה, שכדרך ששורשים עבריים מותכים אל המבנה הדקדוקי הערבי כך אפשר להס' ללמדנים לנקוט מהלך הפוך: המבנה הדקדוקי העברי חי ופעיל בפהם, ויכול לשמש מצע לשורש ערבי (הנשקה, 2008, עמ' 683-684).

יש מאפיינים עיקריים מן המורפולוגיה הערבית במרכיב העברי שבלשון יהודי אלג'יריה: "אל" היידוע או המכפל בראש המלה העברית לפני אותיות השמש "כגון אסיסרור". תצורת הריבוי כגון סדאדר ותצורת ההקטנה. בהמשך הוא מפרט עוד דרכי תצורה שבהן ניכרים עקבות הערבית:

א. יצירת שמות תואר משמות עצם או משמות תואר בהוספת יו"ד היחס, כגון חברי (= חבר בחברה קדישא או באגודת צרקה) מן חברה (כשם שבפאס יצרו את חמסי (= חמסן) מן חמס, ובעיר תפילאלת - את אסורי מן אסור, אך הצורן iyim שב- kuhanīym (כהנים) נראה צורן כלאיים, ביוד היחס הערבית ובסיומת הריבוי העברית -ם, ולא צורן שכולו ערבי.

ב. גזירת פעלים משמות בבניין השני כגון gannab מן גנ"ב (ממן, 1992, עמ' 261). בעניין השיקוע המורפולוגי של שמות העצם בלשון יהודי אלג'יריה נראה כי מעלה שלושה מדדים לבדיקת מעמד השיקוע שלהם, והם: השימוש בתווית היידוע הערבית (ל-), הריבוי הערבי הסדיר או השבור - [lwaleb] לצד [lulabim] כריבוי של לולב - וצורות ההקטנה, שהן נדירות ביותר בשתי הקהילות, אולם שני המודים האחרונים נוגעים למורפולוגיה של השם ועשויים באמת להיות משמעותיים לגבי שיקועו. במקבילם האינדקס הראשון נוגע לשיקוע התחבירי של שמות העצם והוא חשוב פה באותה מידה כמו תווית היידוע הריק. שבה נעדרת תווית היידוע.

אף הישרדות תווית היידוע העברית (ה-) בשם העצם אין משמעותה בהכרח יישוב פחות עמוק של הצירוף העברי, בעצם לא בלשון הנשים, מפני תווית זו לא תמיד נתפשת בלשון כלל הדוברים כתווית דקדוקית ניתקת אך חלק מהמבנה הלשוני הכולל, כפי בצירוף: בית המקדש (שיטריט, 1993, עמ' 151).

בהמשך הדיון על "אל" היידוע צריך לציין ש"אימוץ תווית היידוע הערבית אינה עניין רק למישור המורפולוגי אלא גם למישור המורפוסמנטיקטי". דבר זה נכון לכל היותר במקרים ש- "ל" היידוע מידמה ל"אות השמש" הבאה אחריה, אך דומה שכאשר אינה מידמה אין היא עניין אלא לתחביר בלבד, למעשה, גם כשהיא מידמה אין היא משנה את התצורה העברית הבסיסית של המלה (ממן, 1992, עמ' 262).

ההידמות משפיעה על צורת התווית בלבד אך לא על המלה, שלא כמו בשתי התכונות האחרות שבהן המשקל העברי של המלה משתנה בנטייה בריבוי שבור או בהקטנה, לפי דרכי התצורה של הערבית, ואשר משתקפת בהן דרגה עמוקה של השפעה (תירוש, 1988, עמ' 51).

הפועל העברי המשוקע בניין צפון אפריקה דומה שהצליח לפרוץ את המערכת המורפולוגית של הפועל הערבי, שכן הוא נוטה כבסיס שנספחים אליו צורני הנטייה של הפועל ולא עובר עליו תהליך "הסחיטה" כדי להפוך לשורש הנטמע בתבניות הצורניות הערביות (ממן, 1989, עמ' 171).

על כן הכינוי "הצורה הערבית המקבילה" לצורה næftart (ביחס לצורה niftara) צריך סיווג. היסוד הערבי בצורה זו מצטמצם לסיומת -t, ואילו היסוד næftar הוא בסיס עברי גמור. ואין חשיבות אם הדובר מקשר את הצורה העברית עם בניין נפעל או עם שם העצם נפטר, שאף הוא משוקע בתוך הערבית, כגון בבטי"ו "שמחת אינפטרס". ספק אפוא אם אפשר לכנות את הפועל "נפטר" המשוקע בניין צפון אפריקה "פועל רבעי" (ממן, 1992, עמ' 266).

1.2. הצדדים הסמנטיים

כמובן, שאחד האספקטים החשובים ביותר בשאלה זו מתחשף במעקב אחרי התפתחויותיהם של הגורמים השאולים בתוך השפה הקולטת. אכן מנה גדולה ביותר של המלים והביטויים משמשים בפירושם הממצאי, אבל לידם יכול למצוא את שפעי דוגמות שחלו בהם שינוי הוראה. רבים יש להם שימושים כפולים, הן השימוש המקורי והן שימוש חדש, ואחרים משמשים בהוראה חדשה בלבד (מורג, 1983, עמ' 364).

כאן הדגמה מפורטת בלשונם של יהודי מורוקו: למאכל - "לחם"; למקום - משמש בכמה מקומות באזור מראכש בהוראת "פה"; למזון - משמש בפי נשים בקסר סוק שבמחוז תאפיללת ובמקומות אחרים בהוראת "שולחן שבת וחג". יש גם המילה שולחן (ssulhan) בהוראה זו ברבים מכפרי תאפיללת. לגנן הוא "יין של קידוש", ובפי הנשים "ברכת הקידוש עצמה" (מורג, 1983, עמ' 365).

תקנה משמשת באזור דָּבְדוּ במשמעות "רחמים", לקדוש משמעותה בתאפיללת ובמקומות אחרים "ברכות הקידושין" או "הקידושין והחופה" גופם. לברכה עניינה במקומות רבים "יין של ארבע כוסות בפסח". לעומר - l'omr - משמשת בכמה מערי החוף לא רק כפשוטה, אלא גם במשמע "שינה עמוקה ומושכה", נשכחה (nnaskaha או nniskaha) הוא כינוי ל"נִפְקָנִית". מִעָרָה - mi'ara - עניינה בכל רחבי מרוקו "בית קברות". לברזל משמשת במקומות רבים בהוראת "סכין" (בר-אשר, 1978, עמ' 181-182)

יש גם שתייה sstiyya – "משקה חריף" בעיקר עראק. סְרִיט – הרי הוא "פחה" ומושל האזור; למגיד - Imaggid - באזור תאפיללת הוראתה – "גורל, מזל רע"; "למִשֶּׁךְ - lmisix - זמן, הרגל "בתאפיללת ובאזורים אחרים; פרוטה או בצורה מקוצרת פְרוּט - prot - עניינה "רוח מועט", שם שדי simsadday – "מזיזה". פעולה p'ella - משמשת בערי החוף בהוראת "ממש", "טעם" ("האד לחאזה מא פיהא חתא פעולה" – "דבר זה אין בו כל ממש"). בואי כלה - במרבית המקומות עניינה "סעודה קלה של יום שישי אחר הצהריים". דמיון - "פחד ודיכאון עמוק" (בר-אשר, 1978, עמ' 182). אוצר המלים העברית מתופס לבאדולי הוראות בין צמדי מלים דומות. כמה פעמים משמשת המלה הערבית שימוש כללי, בעוד המלה העברית מתייחדת להבדלה בין קודש לחול (הטל, 1973, עמ' 59).

אין קוראים לשלחן שבת ומועד כשיטה שקוראים לכל שלחן בלשון הערבית: מידה (mida או miyyda וכיו"ב) או טבלה (tabla) אך בכינוי נפרד ומפה השימוש במלים מזון או שולחן למשמעות מיוחדת זו. יין של קידוש נקרא לגפן, בעוד כל יין הריהו "שראב" ssrab. מתבררים פה אף דרכי השאלה והעברה משדה לשדה, כמו שקורה בכל שפה חיה. ימי העומר הארוכים, המביאים לחיסול של כל אושר בשל טקסי האבלות המחמירים, הם סימן לתרדמה ארוכה ורציפה וזו נקראת לעומר (מורג, 1983, עמ' 366).

ביעורו הגמור של החמץ לפני חג הפסח מְזַמֵּן את הצירוף בדיקת חמץ, שעניינו "כל פילוי והשמדה" (ממך, 2014, עמ' 102). אף הצורך הנזכר לטמן מידע מפני הנכרי מזמן שימושים חדשים למלים מוכרות. בהקשרים אלו שמשו מלים כמו לברזל, תְּמָחָה ואחרות. והדברים האלה נשארים מצפים להתפשטות (מורג, 1983, עמ' 366).

אף בטויים ופסוקים רבים שינו את משמעותם המקורית. כגון "כל עורב למינו" הבא מפרשות העוף הטמא (ויקרא יב, טז; דברי הימים יג, יד) משמש בלשון בני מרוקו במשמעות "מצא מין את מינו". "רני עקרה לא ילדה" (ישעיה כג, א) שימש בעידן דריתחא בלשון רבים מחכמי תאפיללת, שהתאכזבו מבניהם או מבניהם של אחרים בהוראה "שמחי העקרה שלא ילדה" = אשרי מי שלא נולדו לו בנים. "ובחרת בחיים" (דברי הימים ל, כט) - מלשון כמה יהודים יוצאי דָּבְדוּ למדתי, שעניינו אצלם הוא "בִּחָר לגור באזור או לטפל בדבר שפרנסתך והחיים שלך מובטחים בו". "מה נאמר לאדוני" (בראשית מד, טז). בלשונם של יהודי מרפאש עניינו "לא להרהר אחרי גזרותי של הקדוש ברוך הוא". "והבור ריק אין בו מים" (בראשית לו, כד) - "איש זה הוא בור והדיוט לחלוטין". "לא תקום פעמיים צרה" (נחום א.ט) – נאמר בשאיפה אחת עם כל הזכרה של קטסטרופה או מחלה שפקדו את הדובר או את קרובו, כמאחל לעצמו "מי יתן שלא תקום אוסי זה פעם אחרת" (בר-אשר, 1978, עמ' 183-184).

הרי כמה מן הדברים הנדונים בשדה זה: מטונימיה מעתק הוראה זו, שנוצר מקרבה של מושגים עבריים, הוא אחד השכיחים ביותר בפי היהודים. גם בלשון היהודית של תוניסיה יש עשרות רבות של מלים ניבים שפעל בהם פרוצדורה של מטונימיה: המלה "מחזיק" אינה מצביעה כלל על מעשה פעילית של החזקה; אדרבא, זהו כינוי של תלמיד חכם המוחזק ונתמך כספית; הצירוף "כלה לך" משמש בסוס ובמקנין ככינוי לחתונה, וזאת על שם הפיוט "כלה לך" שנהגו לפתוח בו את טקס החופה. דימוי ומטפורה כמו בשאר שפות היהודים, המרכיב העברי שבלשון היהודית של תוניסיה כולל גם הוא שפע של דימויים ומטפורות המעידים על תפיסה ספציפית ומובהקת של המלים העבריות שנבחרו: איש הצמוד לחברו ואינו מניח לו מכוונה בתוניסיה שושבין (תדגי, 2008, עמ' 484).

היסודות העבריים המושאלים כלשונות היהודים שמרו כחלקם הגדול על הוראותם ההעיקרית. אכן מילים ובטויים רבים שינו את הוראתם נחירתם ללשון השואלת. לעתים מדובר בהתפתחות סימנטית ולעתים שינוי המשמעות הוא גמור. כאן כמה דוגמאות בלשון היהודית שבפי הנשים במרוקו. בכורה - ליד משמעותה הראשונה של מלה זו, הוראתו 'שוטה' - שינוי משמעות זו מבוסס על ההסברה של מדרש רבה (פ' צא, יג) לפסוק של בראשית: "ויומר ראובן אל אביו, את שני בני תמית אם לא אביאנו אילך" (מב, לו). ומסביר המדרש: "ר' אומר הרי זה 'בכון שוטה' בניך לא בני הם? ומכאן להקבלה בין 'בכור' ל'שוטה' (משמש בהרבה קהילות). נראה גם נדר - nidar - ליד הוראתו המקורית, הוראת מילה זו בלשונם של הנשים בפאס במשמעות של התחיינות: האדיך בעדא, כיללצת נדר דאלחא - hadik ba'da xallašt n- - nidadryal-ha (היא, לפחות, כבר לאה את התחייבותה). או גם: נמשי נראהא נתאיד דאך נדר מעליא - n - si n - raha - liyya - n - hāya dak n - nidar m - (אלך לבקר אותה ואתפטר מן הנדר שלי (= מהתחייבותי)). מצורעים - mišora'im , - למלה זו יש בקהילת פאס משמעות מטאפורית (תדגי, 1993, עמ' 197).

מספר הפעלים העניים שחדרו ללשון-יהודית קטן הוא יחסית ממספר השמות והצורפים. למרות שאינו גדול בכמותו, מעוניין הוא באיכותו. בתחום מכבר את רשימת הפעלים שנשתקעו בלשון המדוברת של יהודי מרוקו ושחלק בולט מהם ניכר גם לנשים. מצויים כמה פעלים עבריים שהמאפיין של שלהם הוא שהוראתו התפתחה או שינה את משמעותו. בדק - bdaq - כידוע, משמש פועל זה לבדיקת חמץ בכל צפון אפריקה. הוראתו הראשונה גולגולה אכן, מלשון מסרניות מפאס מובן שפועל זה משמש אף במטבח היהודי והוראתו "בדיקה דקדקנית של העופות לפני הכשרתם" וגם סיפרה אישה אחת: שרית דזאז, בדקתום וכששרתום - srit d-dzaz bdogaqtum u - kassartum (קניתי את העופות, בדקתי אותם והכשרתי אותם). הפרוצדורה של הבדיקה בו מדובר כאן, היא הורדת כל השערות של העופות ע"י סכין והבהובם באש לפני ההכשרה כמים ומלח. לפועל 'בדק' יש גם הוראה אחרת בלשון היהודית של מרוקו. פועל זה ניטה גם בבנין הערבי השביעי inf'ala ומשמעו 'איגוד או כיליון' (תדגי, 1993, עמ' 199).

חשוב לעמוד, בלשונם של יהודי אלג'יריה (תלמסן ועין-תימושנת), על הפעולות הסמנטיות המציינות למקטע קטן יחסית של אוצר מלים המשוקע בלשון מצע אחרת. לא נראה שמקטע זה עשוי לכלול את כל התהליכים השכיחים בלשון בלתי

נפרדת המדוברת כלשון-אם. למשל, נראה שההתפתחות בדרך המטונימיה אינה טיפוסית למרכיב כזה (ממן, 1992, עמ' 263).

הדמיון בין שימוש המילה שתייה בדיאלקטי תלמסן ועין-תימושנת באלג'יריה במובן 'משקה', ליתר דיוק: המשקה "בהא הידיעה", "הערק" ובין שימושה בעברית הישראלית אפשר להטעות. בעברית החדשה המשמעות 'משקה' התפתחה במטונימיה, בעוד בדיאלקטי תלמסן ועין-תימושנת אין לשער מטונימיה, מפני שהפועל שתי"י לא היה חי בהם כלל, לפחות לא במידה המאפשרת התפתחות בצורה כזאת. כאן ייתכן שהמילה נשאלה מן "והשתיה כדת" (אסתר א, ח). הפירוש המטונימי שנתן מסרן מלומד אחד לשימוש המשונה של פרוכת נראה אטימולוגיה עממית. מתקבל יותר על ההשקפות שהמילה היא שיבוש היתולי של פרך מן "עבודת פרך", כלומר עבודת הפרך במצרים הייתה קשורה במכות. ממול זאת ההשקפה למשל, אפשר להיות טיפוסים גם למרכיב העברי. הרי חברה, הפסקה ולבנה וסיכום מן "חברה קדישא", "הפסקת אכילה" ו"ברכת הלבנה" (ממן, 1992, עמ' 237).

1.3. הצדדים הפונולוגיים

הנושא הניכר בשדה תורת ההגה בלשונם של יהודי מרוקו הוא חיטופן או עמעומן של מרבית התנועות הקצרות - בהברות סגורות בלתי מוטעמות והיעלמותם של השואים הנעים והחטפים: נִפְטָר הגויה nftar או nftar; גִּלְמוֹד הגויה glmud או galmud; מִצָּה mšša או mšša; דְּבוֹר - "הבטחה" מבוטאת dbbor או dabbor; צְחִיקָה הגייה šhīqa; וכן פְּרָשָׁה - prasa, גְּעִיּוֹת - niyyut ורבים כיו"ב. (בשכבות הגבוהות, ובמיוחד בפי תלמידי חכמים, אפשר למצוא לפעמים גם הגייה מוקפדת, כגון mšša, niiftar ובפי הפול קיים המבטא המוקפד בכמה וכמה מלים, למשל מְעָרָה - mi'ara או me'ara; בְּכוֹר bixor או bexor; ובמיוחד בצירופים שאולים מן המקרא, כגון הַם הַמְדַּבְּרִים - him hamdabbirrim (בר-אשר, 1978, עמ' 171-172).

השינוי הניכר ביותר בפרשת העיצורים העבריים מתגשם בהסכמתם של עיצורים עבריים למקביליהם בערבית. כך למשל באזורים, שהעיצור ק (q) הפך א (' במילים ערביות, הוא הפך א גם במילים העבריות. כך הוא הדבר באזור המערב הפנימי (במכנאס, בפאס ובצפרו): קְדוֹשׁ הגויה 'ados או ados, סֶפֶק הריהי 'safe. מבטא זה חדר אף לפניו של בית הכנסת, ובתוך זה קריאת התורה. ואלה הם אותם הדברים במקומות שהעיצור ק הפך כ (k), או ת (t) הפך c או č (בר-אשר, 1978, עמ' 172). במהלך האפיונים היסודיים של יהודי תוניסיה בשדה היעדרו של הסותם הסדקי א (' כמעט לחלוטין במלים העבריות. הם נוטים לממשו כבן זוגו החוכך ה (h): hāmōna (אמונה), tāmha (טומאה), sāmha (שנאה). אבל במרבית החמור של המופעים נושל העיצור (') ומאפשר את תנועתו רק גם בתחילת המלה ואף באמצעה: abot (אבות), leummim (לאומים), qrea (קריאה). העיצור פ כסותם דו - שפתי אטום, / p / נתקיים ביסוד בלשונם של ידענים או נשים ואישים דוברי צרפתית: huppa (חופה), tēppohem (תפוחים); אבל מרבית המימושים של עיצור זה - מלבד פ"א שואה - הם כסותם דו - שפתי קולי: beyot (פיוט), māšbaḥa (משפחה), qobba (קופה) (תדגי, 2008, עמ' 483).

הטעמת המילים העבריות אינה אחידה, ומתוך מסקנותיה אפשר להבין שבדרום המזרחי בתוניסיה מצויה הסכמה רבה בין הטעמת המלים העבריות ובין כללי ההטעמה של מסורת טבריה. ליד זאת, בצפון מצויה נטייה ניכרת להטעמת מלעיל באותן המלים שמסורת טבריה מטעימה מלרע. למשל, את המלה מגילה מבטאים בחברות הצפוניות 'mgēlla מלעילית, בעוד באמצע ובדרום מזרח מטעימים תיבה זו מלרע - mgēl'la (תדגי, 2008, עמ' 484). בקרב יהודי אלג'יריה העיצור א היסודי משתמר ביסוד במרכז המילה בין שתי תנועות, שעה שיתר העצורים הסדקים והלועיים (ה, ע, ח) משתמרים באופן כללי בכל ההקשרים; העצורים ד, ב מתגשמים רק כעצורים סותמים והעיצור ת מתגשם על פי רוב כמחוכך ts אשר לעצורים פ, כ, ג, מתממשות הן ההגייה הסותמת הן ההגייה החוככת, ובמשך זה מימושים הנראים כסוטים אבל באמת מצויים במסורות לשון עבריות אחרות, למשל לגמרי עם סיתום ג, או ספרד עם סיתום פ. העיצורים ר, נ, מ, ל שומרים על הגיתם היסודית; כך גם העצורים ש / ס, ז ואף העצור ש, שלא כמו בניבים ציבוריים רבים אחרים בצפון אפריקה שבהם הוא נעלם על פי רוב לטובת ש' (שיטריט, 1993, עמ' 150-151). גם העצורים הנחציים ק, צ, ט שומרים עפ"ר על נחציותם, הגם שבמלים שונות העצור ט חוסר סגולה זאת וה-ק מתגשם תמיד כעיצור חיכי (k) ולא כ- (q). העיצור ו לעולם ופתי קולי (v) שעה שהעצור י נעלם לפני התנועה [i] בהברה ראשונה. בדבר לתנועות, כל מערכת התנועות העברית מצטמצמת, כמו בכל הניבים הערביים היהודיים של צפון אפריקה, לשלוש תנועות העיקר של הערבית, / a /, / u /, / i / בלא הבחנה בין תנועות ארוכות לתנועות קצרות ולעתים עם קיצור יתר של התנועות הקצרות למשל במלים קושיה (kasyya) או נכרי (naxri) חטף פתח מתגשם כתנועה (a) (שיטריט, 1993, עמ' 151).

גם איתור הטעם העברי היסודי נשמר וכן הכפלת העיצורים המקורית (פרט להכפלת י בהקשרים רבים), שעה שהצרוף י (ayī) הופך לדו - תנועה (ay) כמו בצרוף "עין הרע" ('ayn) כמו בניבים ציבוריים אחרים בצפון-אפריקה מלים עבריות שונות עוברות אף פה מעתקים פונטיים הבאים מתופעות של הידמות ואי - הידמות, כמו [nābbul], [gid], [mīla] - כיישום של מבול, מנחה, נטילה; או מתופעות בעל יחסים עם מבנים ערבים כגון [abb] כיישום של שם החודש אב (שיטריט, 1993, עמ' 152).

ויש הבדלים בולטים מהצד הפונולוגי בין יהודי טריפוליטניה בלוב מזה ובין יהודי דרום-תוניסיה מזה. בפי המודיע מדרום-תוניסיה מצוי מגבית של מערכת השורקים (ž, z, š, s) ואילו שבלשון יהודי טריפוליטניה אין מגבית כללית. ואלה דוגמאות לכך:

יהודי טריפוליטניה בלוב: zōz

יהודי תוניסיה: žōž

העיצור q (המאפיין ליהודים הלוביים) נשמע [g] האופייני למוסלמים – פנון במילה m'arqa (כובע לבן) – בחברות של מסלאתה ויפרן שבהרים בלוב . אף [t] (המאפיין למוסלמים) נשמע בחברות אלה במקום [č] כמו במילה tuwa / čuwa ("עכשיו") (גולדברג, 1974, עמ' 144) . אבל השינויים האלה אינם מורגשים בחברות של תנרננה ובנעבאס בלוב, הנמצאות בין השתיים המכרות. בעיר זליתן שברצועת החוף ההגה [t] נשמע בלשון היהודים (אלמאליח, 1946, עמ' 8) . בעוד [q] עדיין לא הוחלף . עכשיו אי אפשר אלא להגיש ביאורים להבדלי המהירות של פעולות אלה (גולדברג, 1974, עמ' 144) . בקרב יהודי אלג'יריה (תלמסן ועין-תימושנת), יישום פ דגושה בתחילת המילה כ־ /f/ למשל ifdyun iftira . ניתן להניח שיישום זה כרוך בתווית היידוע הערבית אל - ברם אילו היה כך, כלומר מצפים גם להגיה lfiyyut וכד' , והרי הגיתה היא Ipiyyut . לכן מוטב לתור אחר הסבר מורפו-פונמי, סוג של משיכה של צורה אחת לחברתה מאותו השורש, למשל זיקת ftira ל "ftar או לשורש בעל צליל דומה, כגון זיקת fadyun לשורש הערבי fdy , ומתלבט אם המבטא dabbirut למילה דברות בא מטעות מקרית או ממסורת קדומה . ניתן להציע גם התפתחות מעיין זה, למרות שאין לכך כל דוגמה אחרת בדיאלקט הנידון : dibber > dābber > dābber , בהעלאת התנועה השנייה בוודאי, ובדבר אירע לתנועה הראשונה, שתחילה מורכזה ואחר כך פושטה והונמכה לתנועה אחרת (ממן, 1992, עמ' 261) .

1.4. הצדדים התחביריים

בלשונם של יהודי מרוקו, יצירת הצירופים המעורבים היא ראייה מובהקת להתמזגות המילים העבריות בשפה הקולטת . לקמן כמה דוגמות :

מִם מגלוקה mim mæyoqa - מ"ם סתומה . צירוף זה שימש בתאפיללת במשמעות - "אויל מחריש", לילת להגדה lilt lhaggada - "ליל קריאת ההגדה, ליל הסדר"; וזה איכה - wəzəh ixa - "פרצוף של (מגילת) איכה" - "אדם דוחה" (מורג, 1983, עמ' 173).

ומתאימה להתעניין יצירתם של צירופים כרוכים משני שמות עצם או משני שמות - תואר, שאינם אלא אופי עברי עם תרגום ערבי, שמעוצב בצורה כללית להביע רגש מיוחד, כמו בשמִחָה ולפרחה - bssəmhā wlfərḥa - בשמחה מרובה"; לגדולים לכבאר - lgdolim lkbar - "הגדולים מאוד, הנכבדים ביותר" . אנפכה ולגאווה - nnəfxa wlga'awa - "ההתנפחות והגאווה = גאווה מרובה" (בר-אשר, 1978, עמ' 173).

לפעמים אפשר למצוא צירופים ארוכים, שצלעם הראשונה עברית, והשנייה ערבית, כמו הצירוף המחורז : וַיִּלְבַּשׁ קִלְלָה פִּמְדו - ילבסה ותזי קדו - wayilbas qelala kimaddo - yilbsa wtzi qəddo - הביטוי שימש קללה חריפה לנכרי או לאדם לא - אהוב שלבש בגד חדש (בר-אשר, 1998, עמ' 158).

בדבר הדגמת השיקוע התחבירי, בלשונם של יהודי אלג'יריה מצויות ביסוד דוגמאות של מבנים שמנים דרלשוניים מעורבים, כמו ציאם די פסח (תענית בכורות), או למא דלעירוב (מי העירוב במובן של מים שלנו לאפיית המצות) . צמצום זה של המכנים התחביריים בא מנקודת התחלה הלקסיקאלית והמורפולוגית האינדיוידואלית של ניתוח היסודות העבריים, המושכות התעלמות מן היישום של היסודות בחטיבות תחביריות אנטגרטיביות יותר, כמו המשפט או המבע (שיטריט, 1993, עמ' 151) .

נראה אף שהדסקריפציה הדקדוקית סינכרונית בעיקרו בקרב יהודי אלג'יריה, אבל במקומות רבים הוא מלווה הערות דיאכרוניות. הויכוח הדקדוקי נסב בסביבות נושאים אחרים, כמו נושא התכונות הדקדוקיים של המילים העבריות המשוקעות בדיאלקטי תלמסן ועין-תחמושנת מצד אחד והתכונות מדקדוק השפה "הקלטת" שהפעילו על המילים העבריות מצד שני . וניתן לתאר דרך שיטה את יישום העצורים בדיאלקטים אלה בחבורות שיש להן קרנה בבסיס החיתוך (כגון אהח"ע, את התנועות, הטעם, המכפל, השינויים הפונטיים הכוללים והנדירים והשמטת הגאים. בתיאורו היה קשוב לקלוט גם מבטאים יוצאים מן הכלל, כגון ת < s ופ (רפה) = p במלה ספרד, שלא ע"פ כללי בג"ד כפ"ת במסורת הטברנית : spirad (ממן, 1992, עמ' 260-261) .

1.5. הצדדים הלקסיקליים

בלשונם של יהודי מרוקו, חלק גדול של היסודות השאולים מעצבים שמות העצם וצירופי הסמיכות הנתפסים ברובם כמושג לקסיקלי אחד . מרבית השאלות בלשון זו הן שמות עצם. ואכן הנושא אינו מתמיה לחלוטין, בגלל שחלק החלטי של השמות האלו כוללים עצמים ומושגים המתייחסים לחיים הפנימיים של היהודי וכרוכים בסגנון חייו הספציפי ובקשריו עם הזרים . מה שאין כן האופים הדקדוקיים האחרים - הפעל והמליות - כאן שפת הדיבור היא המכרעת. האמת, שחלק רב של השמות האלה הם מושגים ומונחים תדירים ומוכרים, מוצאת את ביטוייה בלשון. רבים מהם מופיעים בצורה תדירה באופן מיוחד : למצה, למרור, לחרוסת, לגפן, לקידוש ועוד כאלה . אך צריך להבליט, שבנוגע לחלק מהם זה וודאי, שהופעת היידוע בהם קשורה בהשפעת השפה הערבית הלוקלית, שבה מקבילותיהן הערביות של השמות העבריים משמשות באופן מיוחד, כמו למאכל "הלחם" - בצורה זהה לערבית "לכבו" (lxbez או lxbez) למתוק - הסוכר בצורה זהה לערבית "אסכר" (ssəkkar או ssqqr וכיו"ב) ורבים כיו"ב (מורג, 1983, עמ' 361) .

ומתאימה להדגשה מיוחדת העובדה שבין השמות השאולים ניתן למצוא רשימה של שמות מופשטים, כגון :

לבִּזְיוֹן - lbəzzayun ,

לבִּטְחוֹן - lbəttḥon ,

דָּמְיוֹן - ddəmyun ,

דָּקְדוֹק - ddəqdoq .

וגם שורה ארוכה של שמות עצם חתומי-ות כגון: (לאויבות – luybut), (לחניפות – lhnifut), (לחסידות – lhsidut) – משמשת במקומות רבים ביסוד בלשון סגי-נהור לציין "התחסדות יתרה". (לחציפות – lħsifot), (טפשות – tħappšot) (ספרות – ssəfrot) מלאכת סופר הסת"ם". (לענגיות – l'niyyut), (עשרות – l'əsrot) או (עשירות – l'sirut), (צגביעות – sħbi'ot), (צדקות – sħadqot), (צוררות – sħorrot) – שנאת היהודים". קצרות – המילה משמשת ביסוד בצירוף (קצרות שנים – qəsrot sanim), (רחמנות – rəħmanot), (רשעות – rəs'ot). וגם רבים הם שמות התואר: ענו, מנודה, משכים ומעריב, רשע, והנקבה (רשעה – rəs'a) שוטה, שונא, חצוף ועוד (בר-אשר, 1998, עמ' 146). כאן וכאן אפשר למצוא מספר צורות פועל נטיות שנלקחו כהיות מן המקורות ונעשו להיות שמות עצם, כגון וְחַנְתִּי (שמות לג, יט) – wilħannuti, המשמשת בתאפיללת במרוקו במשמעות "רחמים": "האד בנאדם מא ענדוס וחנותי פקלבו" – "אדם זה אין לו רחמנות (וחנותי) בלבו". תפול (שמות טו, טז) – tħappol "יאוש", עצב, דממה, כגון "טאח עליכום תפול" – "נפל (ירד) עליכם יאוש" או "השתתקתם". או תמְחָה (דבר' כה, יט) – מכינויי הגנאי החריפים לנכרי (בר-אשר, 1978, עמ' 179).

כמה עשרות פעלים עבריים נחדרו ללשונם של יהודימרוקו ומשמשים עם הפעלים העבריים. כגון גנוב gñub או גַּנֵּב gənnəb או gənnəb. גַּדַּל – gəddəl או γəddəl – משמש בעיקר בצירוף "גדל ביה" – "נהג בו פאיש גדול, כבדהו" שְׁתָּק stoq אַבֵּד – הנוטה על שיטת הלשון הערבית כפועל מפועלי פ"י ibbəd "אבד", או "למד לקח". בָּרַח – braħ, כִּן kuwn – "שתק", צורת פֻּעַל של לָךְ: לייך – liyyx "הולך", ובצירוף "לייך לו דעת" – "גנוב דעתו, דָּרַשׁ – dərš "דרשה" סִדֵּר – saddor "אמר קטעים מסידור התפילה בקול רם". סָעַד – sa'əd – "סעד סעודה שלישית של שבת"; השתגע – sħəgə' – השתמר. פִּיט – piyyt – שר פיוט; הִקְשָׁה – בבניין קל – qsa – "הקשה קושיה", תָּרַץ – tərəš – (מורג, 1983, עמ' 366).

ותינתן הדעת לדוגמאות שהובאו לעיל. המגישות מהימן את מרבית הממצא בשדה הפועל. הפעלים הבאים ראשונה (גנב – לד / לייך) ואחרים כמותם, באים לרוב בצורת הציווי, המשמשת להזהרה ולהתרעה. אלו משמשים ברובם כלפי הנכרי ובהתראה מפניו. הפעלים הבאים אחרונה (דרש – חרץ) מתייחסים לסגנון החיים היהודי: עולם הלימוד, בית הכנסת והעניינים הדתיים ואמונה (בר-אשר, 1978, עמ' 179-180).

מתאים להעיר, שיש תואריפועל רבים. המשמשים בשפת יום – יום בקרב יהודי מרוקו, רובם נוהגים בלשון כל הדוברים: ודאי / בוודאי, בלא ספק – blo safiq בעוונות, עולם ה' – צירוף זה הוראתו "רבים, רבות, בכמות גדולה"; לפחות – lappaħōt באמת – bi'mit (או בצירוף היידוע הערבי) בפירוש beferos- מעלה מטה – ma'lamattā, בקיצור biqššor – או בקיצור הדברים, בנחת – binahat "לאט", מלה במלה – malla bimalla, "לאט ובאופן ברור" ועוד כהנה. מקום בולט תופסים צירופים בעלי שתי מלים ויותר. רובם הגמור הם באות מקוטעות או פסוקים שלמים מן המקרא, מספרות חכמים וממקורות מאוחרים יותר: הבל וריק, והבור ריק (אין בו מים) – "איש זה בור ועם הארץ הוא עם הארץ", כל עכבא לטבא (במקומות רבים הגוי המשפט kal'akkaba leṭaba), אזניים לקיר או אזניים להקיר (מורג, 1983, עמ' 363).

ברור שהבטויים העבריים שנכנסו ללשונות היהודים מעצבים מקור מעוניין ביותר לחקר תולדות התפתחותה של השפה העברית, וכן הובלט מילים רבות וצירופים שנרשמו אינם רשומים בלקסיקונים. יש חידושים המתייחסים לשפת הדיבור של תוניסיה. ולהלן כמה דוגמאות: מעבר לחידושי התצורה צריך להזכיר את המילה גמילה (gmila) שפירושה טקס ברכת הגומל לנשים; השם מקרא (mqarre) הוא כינוי למי שהקריא את התקיעות בבית הכנסת; תִּשְׁבּוּשׁ (tašbaš) פירושה 'מחלת נפש (תדגי, 2008, עמ' 485).

גם מתוך חידושי המשמע נציין הידורים (ħəddorem) שפירושו 'דברי שבח'; מכשף (mxāššef) איש בעל שיגעון קל; בולע (boleya) כינוי גנאי לאיש מגונה בלשון של הנשים בגירבה במרוקו. א"כ מובאות דוגמאות של צירופים וביטויים מעורבים או אמרות ופתגמים מעורבים, כגון נאר וגפרית (= אש וגופרית; ביטוי קללה) ו"כלאם פיל שבת פלחול בטטאל" (= אין לדבר דברי חולין בשבת). יש רשימה של מילים וצירופים שצורתם מצביעה על מסורות לשון עתיקות המשקפות, באוסן כללי, את לשון חכמים. הצורה חֶמֶשׁ במשקל קָטַל, למשל, שמצביעה בתוניסיה על אחד מחמשת הספרים של חומשי התורה, משקפת מסורת עתיקה של לשון חז"ל. צורות נסמך הדומות לצורות נפרד בביטויים כגון ין נסך או שְׁלִיחַ ציבור, שהילכו גם הן בעידות תוניסיה, אינן אלא עקבות של צורות נפרד במצב נסמך שמוצאן כמובן במסורות לשון חז"ל (תדגי, 2008, עמ' 485).

תופעה חשובה בלשונות היהודים היא השתקעותם של צירופים עבריים ולעתים יצירה של צירופים מעונינים – עברית וערבית. צירופים אלה הם ראייה מובהקת להתמזגות המלים העבריות בלשון הקולטת. לקמן כמה מהביטויים מלשון של הנשים היהודיות במרוקו. מהם צירופים עבריים כגון: חרם חרמות – לא התרה ולא נחמתי – חנון ורחום – לגאות ולעניות – כשר מותר – קרן וריוח – שקרים לבקרים. וצירופים מעורבים עברית וערבית כמו: בלפרחה ושמחה = בשמחה רבה; בלאלב ובנפש = בלב ובנפש; בלהמא וולגיאות = ביוהרה וגאווה; לא עדא ולא הגדה = לא מנהג ולא קריאת ההגדה; לא קשיעה ולא שמיעה = לא ראייה ולא שמיעה (תדגי, 1993, עמ' 194).

בקרב יהודי אלג'יריה יש צירופים שעברו פרוצקורה של העצמה משך כדי שיקועם בערבית היהודית, כמו שמות לא מקוריים של שם אלוהלים, של טקסים או של תפילות וברכות, כגון: כביכול, בואי כלה, שהחיינו, מי שבידך. מבין השמות האלו יש גם שמות עצם מופשטים לא מיטים, בעצם אלה עם הסיומת – ית, כמו: גאות, צביעות, טעות; וכן צירופים שמנים מעורבים, למשל: כרסי אליהו הנביא או כרסי נתאע אליהו הנביא (כיסא אליהו הנביא). בנוגע לפעלים, יש שישה עשר, שאחדים מהם נגזרו משמות עבריים ולא התקיימו במקור באותו אופן, כגון: מייל (למול) שנגזר ממלה, כשר (להכשיר את הבשר או את הכלים) שנגזר מִכָּשֶׁר. פעלים אחרים הם כגון: ברק (החמץ), בזה, גיר, דרש, חלץ (לערוך טקס החליצה), טבל (במקווה הטהרה). (שיטריי, 1993, עמ' 152).

בלוב ניתן למצוא דוגמה במושג הלוקלי ליום ט' באב, שיהודי טריפוליטניה קוראים לו בשם allāi, ויהודי דרום-תוניסיה קוראים ליום צום זה aggin וכן ניתן לתת הרבה דוגמאות, המצביעות על קו תרבותי בין יהודי טריפוליטניה ליהודי תוניסיה הדרומית. האפליה התרבותית שבין יהודי טריפוליטניה ויהודי דרום-תוניסיה איננה אומרת, שלא היו השפעות הדדיות ביניהן לחלוטין. בעדה היהודית בטרפוליטניה המערבית ביותר (יִפְרָן) בולטת ההשפעה מדרום-תוניסיה. למשל, המלה dukkan (חנוּת) משמשת בכל העדות, חוץ מיפרן ובן גרדאן, שהמלה handt הייתה מצויה בהן. בשתי עדות אלו הכינוי למוצאי שבת היה מור מן השורש hri (mahrai sabbat בבן גרדאן, hriz eššabbat ביפרן), בעוד במקומות אחרים אמרו lalit ilhadd או tlo' a Sabbat (גולדברג 1974, עמ' 143-144).

תמונתו של השוני בלשון עולה ומסתבכת, כשיהיה עיון בנושא אוצר המילים. וייתכן, שאין "מסלול" יחיד להיכנסות מילים מהדיאלקט של המוסלמים לדיאלקטם של היהודים בלוב. כדוגמה לכך היא המלה "ככה". בכל עדות ההרים, מלבד ליפרן ובשני הכפרים במזרח (מצראתה מליתן), המילה המצויה היא hikki, שהיא המילה הרגילה ברקב מוסלמי טריפולי. ביפרן ובכפרים המערביים זוארה, זאויה ותאגירה שבחוף, המילים hakida- haida משמשות ביחד, בעוד בטרפולי ובעמרין נשמעת רק haida בלשונם של היהודים. המשמעות המתקבלת על הדעת היא שהמילה hikki מקורה בדרום ובמזרח, ושהמילה hakida היא ראוייה על מגע עם הניבים בדרום תוניסיה לצד מערב (גולדברג 1974, עמ' 145).

המסקנות

א- יש דימוי לשוני ברור בין כל לשונות היהודים בצפון אפריקה מבחינות מורפולוגיות, פונולוגיות, תחביריות, סמנטיות ולקסיקליות.

ב- המרכיבים והיסודות העבריים בלשונם של יהודי צפון אפריקה מציגים את הצדדים הדתיים והיום-יומיים בצורה עיקרית.

ג- בגלל המציאות היהודית הגדול במרוקו באופן יחסי, מצאנו כי רוב החוקרים כתבו וחקרו בנושא לשונם של היהודים במדינה זאת.

ד- בשל ההתקרבות הגיאוגרפית והטיפוגרפית בין עמי מדינות צפון אפריקה, היה טבעי למצוא הרבה מילים משותפות ומשמשות בין היהודים במדינות האזור הזה.

ביבליוגרפיה

- אלמאליח, א', ערי הפרעות בטרפוליטניה; הד המזרח, כרך ד, 1946.
- בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה, המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהן, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1998.
- בר-אשר, על היסודות בערבית המדוברת של יהודי מרוקו, לשוננו, כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, האקדמיה ללשון העברית, כרך מב', מס' ג-ד, ניסן-תמוז 1978.
- גולדברג, חיים (הרוי); על לשונם של יהודי טריפוליטניה, לשוננו, כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, האקדמיה ללשון העברית, כרך לח', מס' א-ב, תשרי-טבת 1974.
- הטל, א', יהדות צפון אפריקה, הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים, 1973.
- הנשקה, יהודית; תופעות ודרכים בנטיית הפועל העברי: הפועל במרכיב העברי שבפי יהודי תוניסיה, לשוננו, כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, האקדמיה ללשון העברית, כרך ע', 2008.
- ממון, אהרן; המרכיב העברי של יהודי אלג'יריה (תלמסן ועין-תימושנת), לשוננו, כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, האקדמיה ללשון העברית, כרך נו', מס' ג, 1992.
- ממון, אהרן; התפתחויות לשונית אצל יהודי צפון אפריקה מגירוש ספרד עד זמננו, ספרות, מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, הוצאת יד יצחק בן-צבי, כרך ז', 1999.
- ממון, אהרן; לזיהוי המרכיב העברי במוגרבית-יהודית, מסורות ג-ד, ירושלים, 1989.
- ממון, אהרן; מרקם לשונות היהודים בצפון אפריקה, מוסד ביאליק, 2014.
- שיטריי, יוסף; היסודות העבריים בערבית-יהודית של שתי קהילות באלג'יריה, פעמים, רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, הוצאת יד יצחק בן-צבי, חוברת 54, 1993.
- תדגי, יוסף; מילון של המרכיב בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה, לשוננו, כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, האקדמיה ללשון העברית, כרך עא', מס' ג-ד, אלול, 2008.
- תדגי, יוסף; משקעים עבריים בלשון הנשים במרוקו, דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, כרך ראשון, חטיבה ד, 1993.
- תירוש, עפרה; תרגום תהלים בערבית יהודית של קונסטנטין (אלג'יריה), עבודת גמר למ"א, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1988.
- Bridger, David, Samuel Wolk, Abba, EbanEban, The New Jewish Encyclopedia, Behrman House, Inc., 1976.

- Carlen, Sarah Taieb-, The Jews of North Africa, University Press of America, Maryland, 2010.

- Hirschberg, Haim Zeev, Hirschberg, Joachim Wilhelm, A History of the Jews in North Africa: From antiquity to the sixteenth century, Brill, 1974.

- Mendelssohn, Sidney, The Jews of Africa, K. Paul, Trench, Trubner & Company, Limited, 1920.

- Stokes, Jamie, Encyclopedia of the Peoples of Africa and the Middle East, Infobase Publishing, 2009.